

NACIONALNA I SVEUČILIŠNA
KNJIŽNICA U ZAGREBU

 UDRUGA KLIOFEST

HISTOIRE POUR LA LIBERTÉ

PROTIV historijskog revizionizma,
ZA reviziju povijesnih spoznaja

KONFERENCIJA | 12. 05. 2021. | 11-14H

#HISTOIREPOURLALIBERTÉ
#TKOJEPRVIPOCEO

Projekt realiziraju:

xrokodil
Engaging Words

UDRUŽENJE ZA
MODERNU HISTORIJU
UMHIS

Co-funded by the
Europe for Citizens Programme
of the European Union

PROTIV historijskog revizionizma, ZA reviziju povijesnih spoznaja
Međunarodna konferencija
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 12. svibnja 2021.

Nakladnik: Kliofest, udruga za promicanje kulture povijesti

Za nakladnika: Krešimir Maligec, prof.

Urednica: izv. prof. dr. sc. Magdalena Najbar-Agičić

Tekst Tomasza Stryjeka na hrvatski prevela je Magdalena Najbar-Agičić.

Prijevod tekstova na engleski: Lina Krnic

Grafički urednik: Tvrtko Molnar

ISBN 978-953-49714-0-6

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001112962.

Tisak: Banian ITC, Zagreb

Konferencija u sklopu projekta *Histoire pour la liberté* koji financira
Europska komisija iz programa „Europa za građane”. Stavovi izneseni
na konferenciji isključivo su stavovi sudionika, a ne Europske komisije.

Festival povijesti Kliofest u Zagrebu, 12. svibnja 2021.

Snimka rasprave dostupna na
<https://www.youtube.com/watch?v=mX5frL8bpgo&t=8206s>

***PROTIV historijskog revizionizma,
ZA reviziju povijesnih spoznaja***

**Međunarodna konferencija
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu
12. svibnja 2021.**

KLIOFEST
Zagreb 2021.

Organizacijski odbor:

Magdalena Najbar-Agičić, predsjednica

Ruža Fotiadis

Branimir Janković

Husnija Kamberović

Dubravka Stojanović

Sadržaj

Branimir Janković:

Prijepori o povijesnom revizionizmu i reviziji povijesti • 3

Milivoj Bešlin:

Istorijski revizionizam kao osnova nacionalističke ideologije • 21

Stevo Đurašković:

Revizija & revizionizam: nužnost pojmovnog razlikovanja • 24

Ruža Fotiadis:

Revizionizam: pogled iz Njemačke • 28

Aleksandar Jakir:

Hrvatske rasprave o revizionizmu • 32

Husnija Kamberović:

Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini • 36

Edin Omerčić:

Bosanskohercegovačka historiografija i revizionističko serviranje „Zaključnog izvještaja Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu u periodu 1991-1995. godine“ • 40

Thomas Schad:

O revizionizmu i metodološkom nacionalizmu • 44

Dubravka Stojanović:

Revizije/revizionizmi. Primeri iz srpske historiografije • 46

Tomasz Stryjek:

Revizionizam u historiografiji u Hrvatskoj i Srbiji.
O upotrebljivosti termina danas • 48

PROTIV historijskog revizionizma, ZA reviziju povijesnih spoznaja naslov je konferencije organizirane 2021. godine u okviru Festivala povijesti Kliofest u sklopu projekta *Histoire pour la liberté*, koji financira Europska komisija iz programa „Europa za građane“. Njezina je temeljna ideja upravo poticanje rasprave o tim pitanjima.

„Historijski revizionizam“ jedan je od najčešće spominjanih pojmova vezanih uz povijest i politiku povijesti u Hrvatskoj (ali i drugim zemljama bivše Jugoslavije). Pojavljuje se obično u kontekstu kritike određenih praksi uglavnom desne strane političkog spektra, a koriste ga obično ljudi vezani uz ljevicu. Šire rasprave o tom fenomenu, koja bi uključivala pristaše suprotstavljenih političkih opcija, uglavnom nema.

Koji su razlozi izostanka rasprave? Temeljni je razlog nepostojanje jasne definicije tog pojma (i to na više razina). Tijekom konferencije pokušalo se odgovoriti na pitanje: Što je historijski revizionizam? Je li to svako ideološki/politički motivirano iskrivljavanje povijesti? Ili je pojam uži i odnosi se samo na negiranje i relativiziranje zločina iz vremena Drugoga svjetskog rata? Govorimo li o pojavama u historiografiji ili u javnom prostoru generalno (u politici povijesti)? Kakva je pozicija profesionalnih povjesničara/historičara u tome? Zašto kod mnogih na desnici sâm pojam izaziva toliku odbojnost da ne žele promišljati i raspravljati o tome? Doživljavaju li njegovu upotrebu kao etiketiranje? Imaju li temelja za to? Koji su eklatantni primjeri revizionističkih praksi?

Dakle, mnogo je pitanja koja traže odgovor, a ovaj zagrebački skup trebao bi biti korak prema pronalaženju odgovora.

Na konferenciji je sudjelovalo desetak povjesničara i politologa: iz Hrvatske **Aleksandar Jakir** s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu i **Stevo Đurašković** s Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, iz Srbije **Dubravka Stojanović** s Filozofskog fakulteta i **Milivoj Bešlin** iz Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, iz Bosne i Hercegovine **Husnija Kamberović** s Filozofskog fakulteta i **Edin Omerčić** iz Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu te iz Njemačke **Ruža Fotiadis** i **Thomas Schad** s Humboldtova sveučilišta u Berlinu, a preko snimke i jedan kolega iz Poljske – **Tomasz Stryjek** iz Instituta za političke studije Sveučilišta u Varšavi, što omogućava pogled izvana na političke (zlo)upotrebe povijesti u Jugoistočnoj Europi, prijepore oko povijesnog revizionizma i reviziju povijesti, odnos historiografije i nacionalizma. Raspravu je moderirao **Branimir Janković** s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Prijepori o povijesnom revizionizmu i reviziji povijesti

Pojam povijesnog revizionizma sve se više koristi u reagiranjima i polemikama povjesničara – kao i u široj javnosti – u državama proizašlima iz Jugoslavije. Ta se sve intenzivnija javna upotreba dobro vidi na primjeru Hrvatske, kako u historiografiji, tako i u javnosti. Čak je, primjerice, hrvatska vlada povodom komemoracije u Jasenovcu 2020. godine naglasila da „nema nikakvog sluha za povijesni revizionizam“ (Vlada Republike Hrvatske, „Jasna osuda zločina, pijetet prema žrtvama, njegovanje kulture sjećanja i predani rad na toleranciji u društvu“, 22.4.2020). Ističem to zato što je riječ o vladi desnog centra, predvođenoj HDZ-om, za koju nije bila karakteristična upotreba pojma povijesni revizionizam. Na osnovu toga netko bi mogao zaključiti da je korištenje tog pojma postalo uobičajeno i to ponajprije u značenju koje se tematski pozicionira u odnosu na Drugi svjetski rat – na suvremene pokušaje umanjivanja odgovornosti za holokaust ili njegovo negiranje – kako je to uvriježeno u mnogim europskim historiografijama.

Tome međutim nije tako te se među povjesničarima u Hrvatskoj vode polemike o pojmu povijesnog revizionizma, njegovom značenju i upotrebi, a mnogi ga i izričito odbijaju koristiti. Primjetno je k tome da se spomenuti termin – prilikom raširene upotrebe – rijetko definira i precizira što se pod njime točno misli, stoga ga razni autori shvaćaju vrlo različito ili čak posve oprečno. Suprotstavljena shvaćanja vidljiva su – osim u brojnim pojedinačnim opaskama u mnogim priložima – osobito u polemici koju je pokrenuo Davor Marijan („Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2-2019), u koju su se svojim reakcijama uključi-

li Mirjana Kasapović (*Časopis za suvremenu povijest*, 3-2019; Marijanov odgovor u istom časopisu, 1-2020) i Karlo Jurak (*Historijski zbornik*, 1-2020).

Kritičari raširene upotrebe pojma povijesni revizionizam smatraju da ga se ponajprije koristi za diskvalifikaciju osoba suprotnih pogleda i da ga s tim ciljem prvenstveno upotrebljava ljevica. Ističu nasuprot tome da je revizionizam uobičajena pojava u historiografiji. Uz Davora Marijana u spomenutoj polemici, slično napominje i Trpimir Vedriš, „Historiografija počiva na revizionizmu“ (*Glas Koncila*, 16.1.2017), a na istom tragu je i prilog „I ‘lijevi’ i ‘desni’ povjesničari složni: Hrvatskoj treba povijesni revizionizam“ (*Večernji list*, 5.5.2020), iako se iz odgovora povjesničara u tom prilogu itekako vidi da se naravno ne slažu u tome. Neki povjesničari poput Ivica Miškulina nastoje izokrenuti prevladavajuću upotrebu pojma čak ističući sljedeće: „Izloženi smo snažnom revizionističkom napadu na istinu slijeva“ (*Vijenac*, 25.2.2021).

Primjetno je dakle da se polemičke rasprave u osnovi vode o samom pojmu (povijesnog) revizionizma, njegovom definiranju i razgraničenju u odnosu na druge s njime povezane pojmove (ponajviše reviziju povijesti) te posebno na njegovu upotrebu. Na to upućuje sada već niz priloga objavljenih u hrvatskoj historiografiji zadnjih nekoliko godina, koji su – zajedno s ovdje već spomenutima, kao i mnogim drugima – okupljeni pod naslovom: Novi prilozi o povijesnom revizionizmu i reviziji povijesti 1 (*Historiografija.hr*, 30.11.2019) i 2 (*Historiografija.hr*, 12.6.2020). Na temelju svih tih priloga moguće je analizirati kako stručna i šira javnost percipira pojam povijesnog revizionizma i njegovu upotrebu te kako povjesničari polemiziraju o njemu. Tako ukratko prikazano stoje stvari u Hrvatskoj. Nije mi dovoljno poznata situacija u drugim susjednim historiografijama da bih mogao reći da se o tome ponajviše debatira upravo u Hrvatskoj, iako se čini da je tome tako.

Komentirajući sve što je dosad izrečeno i odgovarajući na polemičke napomene, istaknuo bih sljedeće. Točno je da je pojam povijesnog

revizionizma vrijednosno i afektivno obilježen te da je gotovo borbeni pojam koji snažno polarizira povjesničare, kao što to čine pojmovi antifašizam i fašizam, totalitarizam i nacionalizam te njihova upotreba, zajedno s referiranjem na NDH, Jugoslaviju i ratove 1990-ih godina. Ti su termini nerijetko dio političko-ideoloških simboličkih borbi i često ih se koristi kao etikete te se oko njih povjesničari u pravilu ne slažu. S jedne strane može biti korisno što se time potiču uvijek dobrodošle polemike između povjesničara i što povjesničari javno reaguju. S druge strane primjetno je da se među povjesničarima teško postiže slaganje čak i oko polazišnih definicija vezanih uz povijesni revizionizam te da postojeće polemike samo produbljuju sukobe među njima, dok kod stalnih spominjanja ovih tema i pripadajućih napomena postoji opasnost od čestog ponavljanja određenih općih mjesta i izostanka novih tema, pitanja i argumenata.

Imajući u vidu argumente onih koji se protive upotrebi pojma povijesni revizionizam – smatrajući da ga koristi samo ljevica i to kao diskvalifikaciju – te koji drže da je nasuprot tome revizionizam neizbježan dio svake historiografije, ali i zbog svih drugih koji ga nedovoljno ili vrlo različito definiraju, očito je potrebno iznositi precizne definicije. Zsigurno postoji i potreba terminološkog razlikovanja pojmova revizionizam i revizija, kako glasi i naslov ove konferencije: *Protiv historijskog revizionizma, za revidiranje povijesnih spoznaja*. U nastavku bih iznio vlastiti prilog razumijevanju definiranja i upotrebe tih pojmova te njihovog terminološkog razgraničenja.

Iako je pojam revizionizma zaista proistekao iz debata na ljevici i među marksistički orijentiranim autorima (kojima je kontinuirano jedan od temeljnih pojmova), treba napomenuti da ga se ipak koristilo na vrlo različitim stranama političkog spektra. Stoga se termin revizionizma može susresti u mnogim historiografijama i u različitim situacijama kojima je zajedničko revidiranje dotad prevladavajućih tumačenja. Revizionistima su primjerice označavani europski povjesničari koji su iznosili drugačija tumačenja uzroka izbijanja Prvog svjetskog rata (na što je dodatno upozoreno povodom stogodišnjice

Prvog svjetskog rata) ili angloamerički socijalni povjesničari predvođeni Sheilom Fitzpatrick koji su revidirali primjenu totalitarne paradigme na primjeru sovjetske povijesti (što je i dalje aktualno s obzirom na naše nekritičko korištenje totalitarne paradigme ili pojma totalitarizam koji se pritom uopće ne definira). Zaista je moguće zaključiti da posebno u angloameričkoj historiografiji – koju se kod nas najčešće i nažalost često jedino prati – pojam revizionizma ima gotovo tehničko značenje i odnosi se na sve one koji revidiraju određene povijesne spoznaje. To bi naizgled mogao bio argument u prilog svima onima koji su u hrvatskoj historiografiji isticali da je revizionizam uobičajen za historiografiju.

Smatram međutim da pritom ne bi trebalo zanemariti da u većini europskih historiografija – i to u zemljama koje imaju izravno iskustvo Drugog svjetskog rata, a napose holokausta i kolaboracije poput njemačke, francuske, talijanske i drugih historiografija – prevladava negativno značenje pojma povijesni revizionizam. O tome svjedoči primjerice sljedeća natuknica „Revizionizam“ (*Révisionnisme*):

„Revizionizam može označavati svaki stav ili poziciju koja nastoji dati novi pogled na neku doktrinu ili činjenicu koja se čini etablirana. Tako evocira revizionizam njemačkih socijalista krajem 19. stoljeća koji su se, oko Bernsteina, brinuli za usklađivanje doktrine s razvojem vremena. Označava tako, na području studija bivših komunističkih zemalja Istočne Europe, historiografsku struju koja nastoji kritizirati totalitarni pristup. Termin je također bio upotrebljavan za označavanje djela koja minimaliziraju ili negiraju genocid nad Židovima tijekom Drugog svjetskog rata. No tad je bolje označiti ih negacionističkim jer se tu ne radi o reviziji – legitimnoj kritičkoj operaciji – nego obmani sa posve ideološkim ciljevima, u velikoj mjeri fašističkim i antisemitskim.“ (*Les mots de l'historien*, 2009, preveo s francuskog Branimir Janković, prethodno objavljeno pod naslovom “Les mots de l'historien”: Revizionizam, *Historiografija.hr*, 6.5.2020).

Vidljivo je dakle da se povijesni revizionizam tu ponajprije odnosi na ideološki zasnovano umanjivanje ili negiranje holokausta (za po-

tonje se koristi i pojam negacionizma), dok se pojmom revizije povijesti označava postupak preispitivanja karakterističan za historiografiju. Tu bi dakle termin revizije opisivao ono što angloamerička historiografija često određuje pojmom revizionizma. Stoga u europskim historiografijama navedenih zemalja postoje brojna djela koja imaju u naslovu povijesni revizionizam ili negacionizam i vrše pažljivo razlikovanje između opravdanog preispitivanja povijesnih tumačenja (što ćemo se svi složiti da je nezaobilazno u historiografiji) i politički vođenog preispisivanja povijesti. Tako navedeno razlikovanje shvaćam i ja osobno, što sam već isticao u prethodnim prilozima:

„Još jedan problem predstavlja javna zbrka s upotrebom termina revizionizam, koju je potrebno stručno i javno razjasniti. Naime dio povjesničara nerijetko u medijima ističe da je revizionizam uobičajeni dio stručne dinamike historiografije. I dok je *revizija* dosadašnjih spoznaja zaista uobičajena u historiografiji i općenito u znanosti, *revizionizam* međutim ima jasan širi cilj, najčešće prevrednovanja (u ovom slučaju NDH, oslobađajući je krivice za holokaust i druge zločine), a pojmom *negacionizam* trebalo bi označavati poricanja zločina.“ (Javni status znanja o Jasenovcu ili kako je javna povijest porazila akademsku historiografiju, *Historiografija.hr*, 24.12.2018).

Treba spomenuti da se s takvim razlikovanjem nije složio Davor Marijan u navedenoj polemici. No smatram da je za Hrvatsku – zbog usporedivog iskustva holokausta i kolaboracije – važno terminološki se oslanjati na spomenute europske historiografije koje dijele kako zajedničko povijesno iskustvo tako i istovjetne probleme s povijesnim revizionizmom i negacionizmom. U svim je tim europskim zemljama to s pravom posebno osjetljivo pitanje. Nažalost u Hrvatskoj i drugim europskim državama postoje brojni primjeri umanjivanja odgovornosti za sudjelovanje u holokaustu i prešućivanja počinjenih zločina (usp. Goran Hutinec, „O zloupotrebi vojne povijesti iz vremena Drugoga svjetskog rata ili kako „Vojna povijest” prešućuje ono što uredniku i autorima nije po volji“, *Historijski zbornik*, 1-2015).

Zbog toga je, po mom sudu, problematično kad u hrvatskom kontekstu kažete da je revizionizam normalan za historiografiju jer ne govorite o slučajevima u kojima se vrši krajnje ideološko prevrednovanje, a posebno o onima u kojima se krše sve profesionalne norme i gdje možemo govoriti čak i o negacionizmu. O tome svjedoče važni kritički tekstovi Vladimira Geigera o upravo takvim priložima Stjepana Razuma i Romana Leljaka te Nataše Mataušić, Gorana Hutinca i Milana Radanovića o nažalost medijski uspješno eksponiranim manipulativnim priložima Igora Vukića, kao i knjiga Slavka Goldsteina *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* iz 2016. o priložima notornog Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac. Problematično je isticati u hrvatskom kontekstu da je revizionizam normalan za historiografiju i zbog toga što oni koji umanjuju ili negiraju genocid nad Židovima, Srbima i Romima za vrijeme NDH – poput Igora Vukića – u svom se djelovanju manipulativno pozivaju upravo na to da je revizionizam uobičajeni historiografski postupak. Zbog toga im takvim stavom ne bi trebalo posredno davati legitimitet. Osim toga, prijeko je potrebno isticati što je profesionalno i etički neprihvatljivo u njihovom povijesnom revizionizmu, ukazujući javnosti da postoji dakle – i prema njihovom razlikovanju – pozitivni, ali i negativni revizionizam, a ne da su svi dobrodošli i uobičajeni.

Iako osobno preferiram i preporučujem terminološko razlikovanje revizionizma i revizije koje je sadržano i u naslovu konferencije „*Protiv historijskog revizionizma, za revidiranje povijesnih spoznaja*“, ne znači da nije potrebno raspravljati i o pitanju revizije povijesti. Nisu sve revizije povijesti iste te osim stručno motiviranih ima itekako i onih politički poticanih. To je svakako karakteristično za suvremeni odnos poslijejugoslavenskih zemalja prema povijesti Jugoslavije kod kojih je nužna revizija službene ili propagirane povijesti često praćena politički snažno motiviranim odbacivanjem ili demoniziranjem. Moguće je navoditi i brojne druge primjere onih koji nastoje provesti znanstvenu reviziju ili revidiranje povijesnih spoznaja, ali itekako u nju unose jake vrijednosne kategorije i pozicije (koje je u historio-

grafiji doduše često teško izbjeći). One se dakako jasno vide kada je riječ o tematiziranju primjerice partizanskog, ustaškog ili četničkog pokreta, NDH, socijalističke/komunističke Jugoslavije, ratova 1990-ih ili niza povijesnih ličnosti, događaja i procesa iz „doba ekstrema“ 20. stoljeća. Puno toga se može vrijednosno i ideološki kriti i iza – historiografski uobičajene – revizije povijesti, odnosno revidiranja povijesnih spoznaja, stoga je svakako potrebno razgovarati i o tome.

Na konferenciji će stoga biti važno čuti o konkretnim primjerima kada možemo govoriti o opravdanoj i dobrodošloj reviziji povijesti, a kada o revizijama o kojima treba polemizirati te napose o problematičnom povijesnom revizionizmu koji uz snažnu ideološku motiviranost sadrži i selektivnost, iskrivljavanje, zapostavljanje, prešućivanje ili pak poricanje. Za mene osobno nekad je od samodostatne upotrebe pojmova povijesni revizionizam ili revizija povijesti još važnije govoriti o tome o kakvoj se vrsti prevrednovanja radi i u čemu je konkretan problem s točno određenim praksama te na koji se način one uklapaju u šire trendove. Tako bi se izbjeglo olako razbacivanje tim pojmom i izbile optužbe da služi samo kao etiketiranje ili da ga se ne definira, nego bi fokus bio na onome što se interpretativno i metodološki događa u takvim historiografskim operacijama. Postoje mnogi slojevi ne samo iza revizionizma nego i iza revizije o kojima treba voditi računa i nije ih moguće – kao što to uglavnom čine kritičari njihove upotrebe – lakonski odbacivati kao nevažne ili unaprijed odbacivati sve argumente koji se pritom iznose.

Isto tako, ne treba naravno zanemariti da je ova problematika već prilično obrađivana ne samo u međunarodnoj nego i u nama susjednim historiografijama. Dovoljno je spomenuti primjerice zbornike *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije* (2007) i *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* (2013) ili temat „Revizija zgodovine“ (*Glasnik Slovenske matice*, 2011) te mnoge druge slične publikacije. Osobito bih istaknuo i međunarodni zbornik *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989* iz 2008. godine koji također razlikuje već

spomenuto legitimno preispitivanje historijskih interpretacija od politički motiviranog preispisivanja povijesti koje zanemaruje ili poriče povijesne činjenice. Niz je dakle literature o toj problematici na koju bi se bilo važno referirati. Dijelom je to svakako i teorijska problematika koja traži i određenu teorijsku refleksiju.

Napominjem također da je riječ o problematici koja nije vezana samo uz povijesni revizionizam, reviziju povijesti ili političku upotrebu povijesti. Osobno se zalažem da se s jedne strane u hrvatskom i poslijejugoslavenskom slučaju povijesnim revizionizmom označava prvenstveno ono što se odnosi na Drugi svjetski rat i na umanjivanje ili negiranje holokausta i kolaboracije (kako je to prevladavajući slučaj u europskoj historiografiji). S druge pak strane za niz ostalih primjera vezanih uz povijest 20. stoljeća u kojima je riječ o ideološki motiviranim revizijama povijesti smatram da je u analizu potrebno uključiti dodatne aspekte odnosa historiografije i nacionalizma. Tada se radi o prevrednovanju povijesti ponajviše iz vizure vlastite nacije i o historiografskom nacionalizmu, odnosno metodološkom nacionalizmu, koji je još uvijek dominantan u historiografiji. I o tome treba razgovarati jer se problemi nikako ne iscrpljuju time kada nešto označimo povijesnim revizionizmom – što je sada u prvom planu – dok pitanje odnosa historiografije i povijesti vlastite nacije tek treba obuhvatnije otvoriti u hrvatskoj i susjednim historiografijama.

U svakom slučaju, konferencija „*Protiv* historijskog revizionizma, *za* revidiranje povijesnih spoznaja“ prilika je da stručna i šira publika čuje nešto više o ovdje spomenutim otvorenim i prijepornim pitanjima, i to od povjesničara i politologa iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije te Njemačke i Poljske. Tim više što su i oni povjesničari koji nisu prisutni na konferenciji predstavljeni isticanjem njihovih afirmativnih ili kritičkih napomena o povijesnom revizionizmu kako bi se stvorila određena dijaloška i polemička situacija. S obzirom da je većina mojih napomena pisana iz hrvatske perspektive, postavlja se pitanje je li potrebno uzimati u obzir specifičnosti različitih društvenih i historiografskih sredina te koje su sličnosti i razlike u stanju

i pogledima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i drugim susjednim historiografijama te u široj međunarodnoj historiografiji. Osim konkretnih primjera vezanih uz problematiku povijesnog revizionizma i revizije povijesti, sudionici će se nezaobilazno osvrnuti i na pitanja njihova definiranja, razlikovanja i posebno upotrebe. Pored uvijek novih primjera i problema, siguran sam da ćemo tom prigodom dobiti i nove poglede i nove argumente na ovu vrlo aktualnu javnu debatu.

The Dispute about Historical Revisionism and the Revision of History

The term historical revisionism is more and more often used in reactions and discussions of historians – as well as among the general public – in the former Yugoslav countries. This increasing use in the public sphere is clear in the example of Croatia, where we can see it in historiography and public alike. At the commemoration held in 2020 in Jasenovac, the Croatian Government even stated that “there is no room for historical revisionism” (Government of the Republic of Croatia, “Jasna osuda zločina, pijetet prema žrtvama, njegovanje kulture sjećanja i predani rad na toleranciji u društvu,” 22 April 2020). I highlighted this example because the government in question, led by HDZ (Croatian Democratic Union), is a centre-right government, which does not typically use the term historical revisionism. This could bring us to the conclusion that using this term has become common, especially in the context of WWII, where it refers to contemporary attempts to diminish the responsibility for the Holocaust or even deny it – which is often the case in many European historiography traditions.

However, the situation is different in this area, and Croatian historians have spent much time debating the term historical revisionism, its meaning and use, and many strictly refuse to use it. It is important to mention that the term – in its widespread use – is rarely defined and its meaning is not precisely determined. This is why

different authors understand the term in various ways, sometimes even in completely opposite ways. These opposing views are visible in numerous individual comments in many articles, especially in the discussion started by Davor Marijan (“Contemporary Croatian History and Troubles with Revisionism,” *Journal of Contemporary History*, 2-2019). The discussion sparked reactions by Mirjana Kasapović (*Journal of Contemporary History*, 3-2019), Marijan’s reply in the same journal (1-2020), and Karlo Jurak (*Historijski zbornik*, 1-2020).

The critics of the widespread use of the term “historical revisionism” claim that the term is most often used to disqualify people of differing opinions and that it is primarily used by the left wing in this way. However, they also point out that revisionism is a common practice in historiography. Along with Davor Marijan in his discussion mentioned before, Trpimir Vedriš offers a similar view in “Historiografija počiva na revizionizmu” (*Glas Koncila*, 16 January 2017), and the article “I ‘ljevi’ i ‘desni’ povjesničari složni: Hrvatskoj treba povijesni revizionizam” [Left and right wing historians agree: Croatia needs historical revisionism] (*Večernji list*, 5 May 2020) which follows the same idea, even though it is clear from the historians’ statements in the article that they definitely do not share the same view concerning revisionism. Some historians, like Ivica Miškulin, try to invert the most common use of the term by pointing out the following: “We are exposed to a strong revisionist attack on the truth from the left” (Vijenac, 25 February 2021).

Therefore, we can see that there is much debate present regarding the term (historical) revisionism itself, its definition and differentiation from other similar terms (above all from the revision of history), and especially its use. In the recent years, there have been many articles that point toward this in Croatian historiography. They are, along with the ones already mentioned here, as well as many others, all presented under the title: “Novi prilozi o povijesnom revizionizmu i reviziji povijesti”, 1 and 2 (*Historiografija.hr*, 20 November 2019; 12 June 2020). Based on these articles, we can analyse how

the academic community and the general public perceive the term historical revisionism and its use, and how historians discuss it. This is, in short, the situation in Croatia. I am not familiar enough with the situation in the neighbouring historiographies, so I cannot claim that this is a point of the liveliest debate in Croatia, but this seems to be the case.

As a reply to the discussions mentioned and to comment on everything presented so far, I would like to point out that it is correct that the term historical revisionism is valued and affectively marked, and it almost belongs to a conflict terminology which is contributing greatly to the polarization among historians, as do the terms anti-fascism and fascism, totalitarianism and nationalism, and their use, together with the reference to the NDH (the Independent State of Croatia), Yugoslavia and the wars of the 1990s. These terms are often a part of conflicts about political ideology and they are commonly used as labels. However, historians, in principle, can't reach a consensus about them. On the one hand, this can be useful, because it sparks the ever-welcome debates between historians, and it encourages historians to public reactions. On the other hand, we can see that it is difficult to reach a consensus among historians, even about the fundamental definitions of historical revisionism and that the existing debates are only making the division between them deeper. Meanwhile, the constant return to these topics and any points that go along with them may present a risk of sticking to the same issues, and ignoring new topics, questions and arguments.

We have seen the arguments of those who are against the use of the term historical revisionism – who consider this only a tool used by leftists to disqualify – and who also think that revisionism is, contrary to that, a part of any historiography. We have also addressed those cases in which the term is not sufficiently or very differently defined. Considering all of this, there is clearly a need to present precise definitions. Another differentiation that is necessary is that of the terms revisionism and revision, which is what the title of this confer-

ence refers to: *Against* historical revisionism, *for* revision of history. In the next part of this introduction, I will present my own contribution to the understanding the definition and the use of those terms and their differentiation.

Even though the term revisionism has in fact appeared as a result of debates of leftists and among Marxist authors (for whom is constantly one of the basic concepts), we need to point out that the term was still used on different parts of the political spectrum. This is why the term revisionism is present in many historiographies and in different situations, which have one thing in common – the revision of the previously predominant interpretations. For example, European historians who advocated different interpretations of the cause of WWI have often been labelled as revisionists. In the category of revisionists, you could also find Anglo-American social historians led by Sheila Fitzpatrick. They revised the use of the totalitarian model through the example of Soviet history; a topic that is in Croatia left open for discussion even today, thanks to our uncritical use of the totalitarian paradigm or the term totalitarianism, which completely lacks a definition in most cases. It can truly lead us to the conclusion that, especially in Anglo-American historiography – which is unfortunately most often (and only) followed in this area – the term revisionism bears an almost technical meaning, referring to everyone who revises specific historical interpretations. This seems to provide support to all those in Croatian historiography that claimed that revisionism is a common practice in historiography.

Still, I think we shouldn't disregard the fact that in most European historiographies the term historical revisionism is used with a negative meaning. In particular, in countries that were directly involved in WWII, and even more so the Holocaust and collaborationism, such as the German, French, Italian and other historiographies. For example, the following text illustrates these attitudes:

“Revisionism” (*Révisionnisme*):

“Revisionism can mean any stance or position whose purpose is to unveil a new outlook on a certain doctrine or a fact that seems to already be established. This understanding evokes the revisionism of German socialists from the end of the 19th century who gathered around Bernstein and tried to match the doctrine to the developments of the time. It also marks the current of thought in historiography that tries to criticize totalitarianism, which is common in the studies conducted in former communist countries in Eastern Europe. The term has also been used to mark any acts that minimalize or negate the genocide of the Jews during WWII. However, this will be better marked as negationism because this is not revision – a legitimate critical process – but it is a deceit aimed at achieving completely ideological goals, that are overwhelmingly fascist and anti-Semitic.” (*Les mots de l'historien*, 2009, Croatian translation by Branimir Janković published as “Les mots de l'historien”: Revizionizam, *Historiografija.hr*, 6 May 2020).

It is clear that historical revisionism in this case denotes the ideologically fuelled diminishment or negation of the Holocaust (the latter is also often referred to as *negationism*). The term “revision of history”, however, is used to denote the process of re-evaluation which is common in historiography. From this we can see that the term revision describes what is in Anglo-American historiography often labelled as revisionism. Because of this, in European historiography of the countries already mentioned we can find the terms *historical revisionism* or *negationism* in many titles. These works usually clearly and precisely distinguish between the justified questioning of historical interpretations (which everyone can agree is necessary in historiography), and the politically fuelled re-writing of history. This is the distinction that I personally agree with, and I have claimed this in my previous work:

“Another problem we face is the public confusion regarding the use of the term revisionism, and it is necessary for this to be publicly clarified by an expert. There are some historians who regularly give

statements to the media, saying that revisionism is a usual part of the professional dynamics of historiography. And while the *revision* of current interpretations is indeed common, not only in historiography, but in any science, *revisionism* has clearly got a different, wider goal – in most cases re-evaluation. In the context of WWII and Croatia, this is seen on the example of the NDH (the Independent State of Croatia), as revisionists try to prove that the State did not commit any crimes in the Holocaust or elsewhere. The term *negationsim* should mark the denial of crimes.” (Javni status znanja o Jasenovcu ili kako je javna povijest porazila akademsku historiografiju, *Historiografija.hr*, 24 December 2018).

It should be noted that Davor Marijan did not agree with this view in his discussion. But I think it is important that Croatia follows the tradition of the aforementioned European historiography regarding the use of terminology, because of the comparatively similar experience of the Holocaust and collaborationism. These countries do not only share the common historical experience, but also the same problems about historical revisionism and negationism. In all of these European countries, this is rightfully a sensitive topic. Unfortunately, in Croatia and other European countries, there are numerous examples of diminishing the responsibility of participating in the Holocaust and staying silent about the crimes committed (Goran Hutinec, “O zloupotrebi vojne povijesti iz vremena Drugoga svjetskog rata ili kako „Vojna povijest” prešućuje ono što uredniku i autorima nije po volji,” *Historijski zbornik*, 1-2015).

This is why, in my opinion, it is problematic to say in the Croatian context that revisionism is normal in historiography because you remain silent about the cases in which an extreme ideological re-evaluation takes place, and especially the ones where we can even call it negationism. We can find evidence of that in important critical text about Stjepan Razum and Roman Leljak by Vladimir Geiger, as well as texts by Nataša Mataušić, Goran Hutinec and Milan Radanović about the manipulative articles by Igor Vukić, which have unfortu-

nately been very present in the media. Another piece of evidence can be found in Slavko Goldstein's 2016 book, *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* in which the author discusses the infamous Jasenovac Triple Camp Research Society. It is problematic to call revisionism normal in historiography in the Croatian context also because those, like Igor Vukić, who diminish or deny the genocide of Jews, Serbs and Roma in NDH, use precisely the argument that revisionism is a common practice to legitimize their acts. Hence, their views should not be legitimized by speaking of revisionism as a common practice. In addition to that, it is essential to point out what is professionally and ethically unacceptable in their historical revisionism. It should be shown to the general public that even according to their distinction, there is a positive and a negative revisionism, and not all of its forms are common and welcome.

I would personally recommend conceptual differentiation of the terms *revisionism* and *revision*, just like it is suggested by the title of this conference, “*Against* historical revisionism, *for* revision of history.” Still, that doesn't mean that the question of the revision of history should be left ignored. Not all revisions of history are the same, and while some are motivated by the wish to contribute to the field, there are also those with political motivation. This is definitely the case with the contemporary relation of the post-Yugoslav countries toward the history of Yugoslavia. Here, the revision of the official history is often followed by a strong politically motivated rejection or demonization. We could present here many other examples of attempts at a scientific revision or a revision of the historical interpretations, with a big impact from the author's set of values and attitudes (which are actually, in historiography, often hard to avoid). The presence of these values is clear, especially when talking about topics such as the Partisan, Ustasha, or Chetnik movements, the NDH, Socialist/Communist Yugoslavia, the 1990s wars, or a number of historical figures, events or processes from the “Age of Extremes” of the 20th century. A lot of values and ideology can also be found behind – the

historiographically common – revision of history, or better yet of historical interpretations, which is why this topic definitely deserves further discussion.

It will be important, therefore, to hear at the conference some more about concrete examples in which we can see legitimate and welcome revision of history. It will also be beneficial to see when revisions should be discussed and questioned. Lastly, the problematic historical revisionism will also be an important topic. We will see that revisionism is strongly motivated by ideology, and some of its other characteristics are being selective, ignoring the facts or even denying them, and the distortion of the truth. I think that sometimes, rather than the topic of the self-sufficient use of the concepts historical revisionism and revision of history, it is even more important to discuss the type of re-evaluation and what exactly the problem is with specific practices, and in what way they fit in with the wider trend. In this manner, using this term lightly could be prevented, and the accusations of its use only as a label and its lack of definition would be put to an end. Instead, the focus would be shifted to what is happening from the interpretative and methodological point of view in those historiographic operations. There are many layers of revisionism, as well as revision, and they should all be taken into account. They should not be promptly dismissed as irrelevant and their arguments shouldn't be ignored in advance, like those critical of using the term often do.

Also, the fact that this topic has been a point of discussion for some time now both internationally and in our neighbouring areas should not be ignored. It is sufficient to mention some of the publications that dealt with this topic, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije* (2007) and *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* (2013) as well as the thematic edition „Revizija zgodovine“ (*Glasnik Slovenske matice*, 2011), and there are many other similar publications. I would especially bring attention to the 2008 book *Past in the Making: Historical Re-*

revisionism in Central Europe after 1989, where we can find the differentiation of the legitimate questioning of interpretations of history from the politically motivated re-writing of history which ignores or denies historical facts. There is, clearly, sufficient literature about this topic, and it is important to refer to it. Partially, this is also a theoretical problem that requires some theoretical reflection.

I would also like to point out that this topic relates not only to historical revisionism, revision of history or political use of history. Personally, I argue that on the one hand, in Croatian and post-Yugoslav cases, historical revisionism should usually related to WWII and diminishing or denying the Holocaust and collaborationism (just like it is overwhelmingly the case in other European historiography as well). On the other hand, there are many other examples from 20th century history in which we can spot an ideologically motivated revision of history. In these cases, we should include some additional aspects into the analysis, regarding the relation between historiography and nationalism. We can see this is a re-evaluation of history primarily from the point of view of one's own nation and historical nationalism, or rather methodological nationalism, which is still a dominant practice in historiography. This, also, should be a point of discussion because by no means are all the problems exhausted by simply labelling something as historical revisionism, even though for now this remains the main priority. The question of the relation between historiography and the history of one's own nation still needs to be opened in Croatia and the neighbouring historiographies.

In any case, the conference “*Against historical revisionism, for revision of history*” presents an opportunity for experts in the field as well as the general public to hear more about the questions mentioned here, in the presentations by historians and political scientists from Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Germany and Poland. Even the historians that will not be joining us at this conference will be introduced through their affirmative or critical remarks about historical revisionism, which will create an open floor for discussion. Consid-

ering the fact that most of my remarks are written from the Croatian point of view, the question arises about whether it is necessary to take into account the specificities of different social and historiographical contexts. Another interesting question is about the similarities and differences in the situation and attitudes between Croatia, Bosnia and Herzegovina and Serbia and other neighbouring historiographies, as well as a wider international historiography. Some of the issues that will be discussed by the speakers include the concrete examples related to historical revisionism and the revision of history, the definition and differentiation of the concepts, and especially their use. Along with new examples and issues, I am sure that we will see some new views and arguments about this very prominent public debate as well.

Istorijski revizionizam kao osnova nacionalističke ideologije

U društvima sa nacionalističkom ideologijom kao ključnim legitimacijskim okvirom antifašizam nije i ne može biti preovlađujuća vrednost. Relativizacija i banalizacija antifašističkog nasleđa u Srbiji traje tri decenije, još od rušenja druge Jugoslavije, utemeljene na antifašističkom vrednosnom konsenzusu. Preko trideset generacija se formiralo u društvu u kome vrednosti antifašizma ne samo da nisu bile dominantne, već su ustupile mesto idejama nacionalizma, ksenofobije, neofašizma, rehabilitacije kvislinga iz Drugog svetskog rata – što je za posledicu imalo nasilje, rat, zločine, socijalnu brutalizaciju, odsustvo društvene solidarnosti i ljudske empatije. Prećutkivanje i difamiranje vlastitog antifašističkog pokreta, rušenje i sistematska nebriga o spomenicima NOB-a, masovna preimenovanja imena ulica i trgova (samo u Beogradu preko 900 imena), ukidanje praznika itd. ne svedoče o prošlosti, nego prevashodno o sadašnjosti – čega jedno društvo iz bogate i složene istorije želi i hoće da se seća, zavisno od vrednosne orijentacije koju namerava da neguje. Treba li pomenuti poražavajuću činjenicu da je Srbija jedina država na postjugoslovenskom prostoru koja ne obeležava nijedan datum iz vremena antifašističke borbe.

Plansko i sistematsko zatiranje antifašističkog, partizanskog nasleđa u Srbiji počelo je krajem 1980-ih godina prošlog veka, paralelno sa uzletom nacionalizma i počecima falsifikovanja istorije i rehabilitacije četničkog, kolaboracionističkog pokreta. U agresivne ratove za koji se Miloševićeva Srbija spremala nije se moglo ući sa nadnacionalnim, antifašističkim i levičarskim tradicijama narodnooslobodilačkog pokreta, utemeljenog na principima stvarne nacionalne ravnopravnosti i samoopredeljenja naroda. Nacionalistička opozicija Miloševiću je

bila čak i radikalnija u svom istorijskom revizionizmu. Generisanje mržnje, agresija i početak krvavog sukoba za ostvarenje velikodržavnih ambicija mogli su biti kompatibilni isključivo sa reafirmacijom vrednosti poraženog kvislinštva iz Drugog svetskog rata. Utoliko se po ciljevima (stvaranje velike, etnički čiste države komadanjem susjednih federalnih jedinica) i metodama (rat, zločini, etničko čišćenje) oružani sukob devedesetih nije puno razlikovao od rata koji su četnici pokušali da vode četrdesetih godina. Zbog toga je pitanje antifašizma ne samo problem odnosa prema Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji, nego i pitanje odnosa prema ratovima iz 1990-ih godina.

Ipak, dalje od režima iz devedesetih godina otišle su vlasti posle 2000. kada nastupa plima istorijskog revizionizma i radikalne rehabilitacije četnika Draže Mihailovića, Milana Nedića i mnogih drugih protagonista osuđenih za izdaju, kolaboraciju i masovne ratne zločine u Jugoslaviji počinjene tokom Drugog svetskog rata. Uporedo sa navedenim procesima, udžbenici istorije su nametali dominantno politički motivisanu intepretaciju navedenih zbivanja, a nakon toga sve grane vlasti su mogle da započnu naporan posao temeljnog falsifikovanja istorije Drugog svetskog rata i negiranja vlastitog antifašizma, urušavanjem naučnih dostignuća ne samo jugoslovenske nego i svetskih historiografija. Zakonodavna vlast je donosila revizionističke zakone s kojima je nametana pervertirana slika istorije; izvršna vlast je formirala specijalne državne komisije za kopanje zemnih ostataka Draže Mihailovića i otkopavanje "dokaza" o zločinačkom karakteru partizanskog pokreta dok je sudska grana vlasti u zemlji, koja je sinonim za bezakonje i odsustvo pravne sigurnosti, trošila vreme i resurse kako bi oslobađala krivice dokazane ratne zločince i kolaboracioniste iz Drugog svetskog rata, proizvodeći pri tome najsramnija obrazloženja zasnovana na lako oborivim neistinama i falsifikatima uz obilje elementarnog neznanja.

Međutim i navedeni trendovi se radikalizuju. Povratkom ratnih protagonista na vlast u Srbiji (2012) i sasvim otvoreno od 2015. i godišnjice genocida u Srebrenici, tema Drugog svetskog rata za srpsku javnost, ali i historiografiju prelazi u drugi plan i novo istorijsko bojište

postaju interpretacije ratova 1990-ih godina. Sinhrono sa tim, atrofirani pravni sistem Srbije kapitulirao je u postupcima procesuiranja zločina počinjenih tokom navedenih ratova, zbog čega ni historiografija ni sveukupni javni diskurs nemaju uporišnu tačku i nužan vrednosni okvir za nove ili drugačije interpretacije. Još je upitnija politička volja koja je nužna da bi se ti nalazi trajno ugradili u javni diskurs i onemogućili negiranje zločina. Sve što je u regionu do sada objavljeno, a to nije malo, u Srbiji se podvrgava sistematskom negiranju ili ignorisanju. Objavljena je knjiga „Stradanje djece Sarajeva“, bilansiran je čitav rat u BiH putem „Bosanske knjige mrtvih“. U Beogradu je još 2011. objavljena i promovisana „Kosovska knjiga pamćenja“. Činjenice su poznate, uglavnom istražene, ali u ovdašnjoj javnosti kao i historiografiji potpuno prećutane. Tako je ideologija srpskog nacionalizma sistematskom revizionizmu, a poslednjih godina sve više revanšizmu i negacionizmu, podvrgla kompletnu istoriju 20. veka u nameri da ideje i ciljevi velikodržavlja ostanu i dalje ključna legitimacijska osnova i središnji politički cilj – ovoga puta preimenovan u „srpski svet“.

Summary

In the last three decades, we have seen a relativization and banalization of the anti-fascist heritage in Serbia. It started after the fall of the second Yugoslavia, which was founded on an anti-fascist value consensus. From the end of the 1980s, systemic and planned elimination of anti-fascist, partisan heritage started in Serbia, while at the same time we can see a rise of nationalism, together with the falsification of history and rehabilitation of the Chetnik collaborationist movement. Milošević's Serbia was preparing for aggressive conflicts, and there was no room for supranational, anti-fascist, left-wing tradition of the National Liberation Movement, which was based on the principle of true national equality and self-determination of a nation. This is why the issue of anti-fascism is not only connected to the relation towards WWII in Yugoslavia, but also to the relation toward the wars during the 1990s.

Revizija & revizionizam: nužnost pojmovnog razlikovanja

Pojmovi revizija i revizionizam često se danas koriste kao istoznačnice za postupak prevrednovanja povijesnih značenja i vrijednosti. To je osobito slučaj u angloameričkoj historiografiji koja pojam revizionizma koristi u značenju koji pojam revizija ima u europskoj historiografiji, dakle legitimna revidiranja povijesnih spoznaja. Međutim, čak i u europskoj historiografiji, koja razdvaja pozitivni pojam revizije i negativni pojam revizionizma, potonjem se pridaje značenje umanjivanja ili negiranje holokausta, što bi se moglo označiti pojmom negacionizma. Tako pojmovi revizija i revizionizam opet ostaju nedefinirani i nejasno razdvojeni, što daje legitimitet kritičarima uporabe dotičnih pojmova kao političkog oružja ljevice za delegitimiranje interpretacija suprotnih pogleda desnice.

Potreba zaustavljanja manipulacije pojmovima uslijed nepostojanja konsenzusa oko njegova značenja tjera na utvrđivanje pojmovna razlikovanja između revizije kao legitimnog historiografskog postupka te revizionizma kao političke zloupotrebe povijesnih interpretacija, neovisno o njihovoj političkoj orijentaciji. U tu svrhu, ovo izlaganje će definirati pojmove revizije i revizionizma koristeći teze Avizniera Tuckera i Mirjane Gross, te naposljetku ukazati i na nedostatke definicije pojmova.

Revizija kao postupak prevrednovanja povijesnih značenja i vrijednosti može nastupiti na osnovi tri procesa: a) pronalaska novih dokaza; b) promjene perspektive na određeni povijesni događaj (naknadno spoznato značenje povijesnih procesa, koji obično trebaju distancu/vremenski protok da bi bili spoznati – npr. činjenicu kako je intelektualna pobuna protiv liberalnog društva na kraju XIX. st.

bila nukleus kasnije izgradnje fašističke ideologije, bez obzira što inicijalne namjere mnogih „buntovnika“ nisu bile fašističke); c) na osnovi novog sustava društvenih vrijednosti. Naime, svaka generacija iznova piše o pojedinim povijesnim pojavama s obzirom na promjenu perspektive iz koje se rekonstruira prošla zbilja. Da nije tako, povijest bi bila puka akumulacija podataka.

Da bi spomenuti procesi revizije udovoljavali znanstvenim kriterijima, revizija mora odgovarati sljedećim kriterijima. Prvo, mora promatrati povijesne pojave u kontekstu ”svog”, što znači ne etiketirati povijesne pojave direktnim pretečama sadašnjosti, te izbjegavati konstrukcije analogija sa suvremenim pojavama. To ne znači odbaciti uzročno-posljedičnu vezu između sadašnjosti i budućnosti, ali uz posredovanje protoka vremena (što znači da se ne može npr. imenovati Iliju Garašanina i Vuka Karadžića prvim četnicima, budući da su u doba njihova djelovanja ideje nacionalne ekspanzije bile opći trend svih nacionalno-integracijskih procesa u istočnoj Europi).

Drugo, povjesničar mora biti svjestan kako u interpretaciju neizbježno unosi osobne ideološke orijentacije. Stavovi su često legitimni poticaj za bavljenje određenom temom, ali dotične političke i moralne vrijednosti moraju biti u drugom planu u odnosu na ranije opisane kriterije znanstvenog postupka. To znači da interpretacija mora konzistentno slijediti logiku uzročno-posljedičnog dokazivanja, bez zanemarivanja izvora i činjenica koji ne idu u prilog tezi, te biti otvorena provjeri znanstvene zajednice. To znači da u polemici znanstvenik ne može diskvalificirati protivnike političkim etiketama, već samo izvođenjem dokaza i kognitivnim postupkom interpretacije.

Nasuprot reviziji, revizionizam je utemeljen na moralnim i političkim vrijednostima i na odbacivanju primata kognitivnih vrijednosti revizije. Revizionizam se „na prvu” prepoznaje po tome što odbacuje načelo konteksta: to znači da pristupa povijesnim ličnostima i pojavama kao direktnim uzročnicima i pretečama, tj. krivcima za sadašnjost. Povijesne izvore često iskrivljuje prešućivanjem ili zanemarivanjem dokaza koji ne idu u prilog tezama. U polemici, diskva-

lificira protivnike političkim argumentima, poput tvrdnje o njihovoj pristranosti proistekloj iz pripadnosti nekoj skupini, te često koristi generalizacije o osobinama određenih grupa. Revizionizam počiva na negiranju „tamnih strana“ povijesti određene društvene grupe, kojoj suprotstavlja teleološku sliku povijesti grupe kao vječne pravedne žrtve ugrožene esencijalno zlim drugim društvenim grupama, koja u ekstremnim slučajevima biva nadopunjena i raznim teorijama urote protiv grupe.

Dotična raščlamba, iako jasno definira pojmove, teško bi se mogla uklopiti u „stvarnost“ historiografske produkcije, osobito one u postkomunističkoj srednjoj i istočnoj Europi. Stoga treba usvojiti preporuku Branimira Jankovića kako treba pratiti praksu europskih historiografija te povijesnim revizionizmom zvati samo radove koji teže umanjivanju ili negiranju holokausta, odnosno negiranju suočavanja sa prošlošću II. svjetskog rata. Prevrednovanje povijesti iz kuta (vječne) viktimologije vlastite nacije trebalo bi označiti pojmom historiografskog nacionalizma, kako predlaže kolega Janković. Međutim, ja bih dotični pojam proširio tako da obuhvaća šire značenje „historiografskog grupizma“, budući da niti drugi oblici pisanja povijesti nisu imuni na tendencije „teleologije grupe“, kako pokazuje Vladimir Filipović u prikazu knjige Svena Cveka, Jasne Račić, Snježane Ivčić *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987-1991 (Politička misao*, god. 57, br. 1, 2020, str. 167-170). Zaključno, pojmovnu raščlambu ponudenu ovim izlaganjem mogli bismo koristiti ponajprije za utvrđivanje „historiografskog nacionalizma“ odnosno „historiografskog grupizma“.

Summary

The terms revision and revisionism are today often used as total synonyms when re-evaluating historical meaning and values. This is especially the case in Anglo-American historiography, where we can see the concept of revisionism used to signify what we call revision in European historiography, and by which we mean legitimate revision of

historical information. However, even in European historiography, which separates the positive concept of revision from the negative revisionism, diminishing or denying the holocaust is often attributed to the latter. This could be better classified as *historical negationism*. The terms revision and revisionism are therefore still left undefined and vaguely distinguished. This opens the opportunity for criticism of the left wing that often uses these terms as political weapons to make the right wing's conflicting interpretation of events illegitimate.

Revizionizam: pogled iz Njemačke

„Vergangenheitsbewältigung“ je ključni pojam za način na koji se njemačko društvo nakon 1945. godine ophodilo i nosilo sa svojom prošlošću. Ovaj pojam označava „suočavanje jedne nacije s problematičnim segmentom svoje novije povijesti“ (Duden) i podrazumijeva u njemačkom slučaju prvenstveno nacionalsocijalizam, a nakon ujedinjenja 1990. i jednostranački sistem u Istočnoj Njemačkoj. U međunarodnom se kontekstu često način na koji se njemačko društvo ophodilo sa svojom poviješću u smislu suočavanja s opterećujućom prošlošću i ulaganja napora na pronalaženju puteva ka memorijalizaciji i sprječavanju novih zlodjela u ime njemačkog naroda, uzima za primjer. Prema tome je i sama riječ „Vergangenheitsbewältigung“ preuzeta kao stručni pojam u mnoge jezike. No, pri prevodenju nailazimo na poteškoće što se očituje i u dvjema varijantama u hrvatskom jeziku: uglavnom se prevodi kao „suočavanje s prošlošću“, ali i „savladanje prošlosti“. S pogledom na kolegu iz Poljske vrijedi napomenuti da se u slučaju poljskog jezika koristi izraz „rozliczenie z przeszłością“, to jest „obračunavanje s prošlošću“ u smislu „pravljjenja računa“. Zanimljivo je da „suočavanje“ i „savladanje“ zapravo označavaju početak i naizgled kraj procesa kojeg „Vergangenheitsbewältigung“ podrazumijeva: „suočavati (se)“ = „postaviti koga oči u oči s kim“, „susresti se s kim ili čim“, „konfrontirati (se)“ kao prvi korak, a „savladati“ = „obuzdati“, „pobijediti“ kao tobože posljednji korak tog procesa. No, sam proces ulaganja napora, rada na pronalaženju rješenja je time zakinut, a to je ključna faza koja je najtraumatičnija i sadrži najviše konfliktnog potencijala za samo društvo. Tako se u međuvremenu i u njemačkom jeziku ustalio pojam „Vergangenheitsau-

farbeitung“ („aufarbeiten“ = „obraditi, odraditi“, „working through“, „coming to terms with“) umjesto „Vergangenheitsbewältigung“ koji izražava i činjenicu da prošlost zapravo nikad ne može biti savladana u smislu podvlačenja crte na računu.

Najznačajniju ulogu igraju pri tome osjećaji srama i kajanja, kao i priznanje krivice i preuzimanje odgovornosti – i to na individualnoj i kolektivnoj razini: u slučaju njemačkog društva s pogledom na zlodjela Wehrmachta, holokaust i kršenje ljudskih prava u Istočnoj Njemačkoj. No, nailazimo na poteškoće ne samo pri prijevodu nego i u praksi: sram, kajanje i osjećaj krivice se teško mogu uskladiti s nacionalizmom ili poimanjem nacionalnog identiteta kakav još uvijek prevladava u društvima jugoistočne Europe u smislu suženog pogleda jedino na „slavne“ ili „traumatične“ događaje nacije prema kojoj pojedinac osjeća pripadnost ili čija pripadnost mu se pripisuje. „Vergangenheitsbewältigung“ ili „Vergangenheitsaufarbeitung“ je sam po sebi težak i opterećujući proces za jedno društvo. No, za razliku od Njemačke i Drugog svjetskog rata, gdje je pitanje odgovornosti i krivice nedvojbeno, nailazimo na otežavajuće okolnosti u slučaju post-jugoslavenskih društava, budući da se uloge žrtava i počinitelja često isprepliću i sam zadatak je znatno složeniji i izazovniji. Na tu problematiku upućuje i projekt „Tko je prvi počeo?“ koji je prethodio projektu „Histoire pour la liberté“. Kako se post-jugoslavenska društva ne bi vrtjela u krug prebacujući jedni drugima „Tko je prvi počeo?“ i prebijajući „povijesne dugove“, potreban je zajednički, uzajaman i usklađen podvig rada na prošlosti.

U njemačkom slučaju su to priznanje krivice i preuzimanje odgovornosti za zlodjela koja su počinjena u ime njemačkog naroda kao prvi korak. U tom kontekstu se može sagledati podizanje *Spomenika ubijenim Židovima Europe* u središtu Berlina 2005. godine. Vrijedi napomenuti i indikativno je da se umjesto ovog službenog naziva ustalilo ime „Holocaust-Mahnmal“: „Mahnmal“, a ne „Denkmal“ – ne „spomenik“, „spomenuti“, nego „mahnen“ = „opomenuti“, „opomena“, „podsjećanje na zla vremena“. Kao drugi korak je 2008. osno-

vana zaklada „Flucht, Vertreibung, Versöhnung“ („Bijeg, protjerivanje, pomirba“), koja se bavi pitanjem njemačkih žrtava i izbjeglica iz istočne i jugoistočne Europe krajem i nakon Drugog svjetskog rata – i to uvijek u okviru nacionalsocijalističkih zlodjela koja su prethodila tim događanjima te u jednoj široj europskoj perspektivi.

Pitanje ophođenja s prošlošću u javnom diskursu usko je povezano sa samom povijesnom strukom i ulogom povjesničara u društvu, to jest načinom na koji povjesničari gledaju na sebe, ali i kako ostali gledaju na njih. Time se otvara i tema historijskog revizionizma: „historical revisionism“ označava u engleskom jeziku reinterpretacije i nova shvaćanja povijesti na osnovi novih empirijskih, metodoloških i teorijskih saznanja, što je zapravo osnovna djelatnost i „žila kucavica“ povijesne struke i iz čega historiografija crpi svoju vitalnost i aktualnost. No, za razliku od toga se izraz „(Geschichts-)Revisionismus“ u njemačkom govornom području koristi isključivo u negativnom kontekstu u smislu prekrajanja povijesti, falsificiranja i pseudoznanoosti, pogotovo s pogledom na Drugi svjetski rat. Štoviše, ministarstvo unutarnjih poslova i obavještajne službe u Njemačkoj smatraju „Geschichtsrevisionismus“ glavnom i objedinjujućom karakteristikom desničarskih ekstremista u Njemačkoj, a manifestira se negiranjem ili relativiziranjem zlodjela nacionalsocijalističkog režima i holokausta. Tako za kraj pokrećemo opet diskusiju o povijesnoj nauci kao „nacionalnoj disciplini“ te ulozi i zadatku povjesničara u javnom diskursu.

Summary

The question of the attitude towards history in the public discourse is closely related to history as a field and the role of historians in society, or rather the way in which historians see themselves, and the way in which others see them. This is what opens for debate the notion of historical revisionism. The term “historical revisionism” in the English language refers to the reinterpretation and new understanding of history, based on new empirical, methodological, and theoretical findings – this is in fact the main focus, the core of his-

tory as a profession, and it is where historiography gets its vitality and relevance from. However, in the German speaking area, the term “(Geschichts-)Revisionismus” is used exclusively in a negative context, and it means re-writing history, falsification and pseudoscience, and it is often used in relation to WWII. Furthermore, the German Federal Ministry of the Interior and intelligence services consider the “Geschichtsrevisionismus” to be the defining, and common, characteristic of the right wing extremists in Germany, with the negation or relativization of the crimes of the National Socialist regime and the Holocaust.

Hrvatske rasprave o revizionizmu

Teško je i zamisliti da bi netko tko se iole ozbiljnije bavi istraživanjem prošlosti mogao biti protiv revizije povijesnih spoznaja, u smislu nužnog i stalnog preispitivanja postojećih spoznaja u svjetlu novih činjenica i/ili adekvatnijeg metodološkog pristupa koji nalažu promjenu onoga što se do tada smatralo primjerenim opisom i tumačenjem nekog povijesnog fenomena. Uostalom, to je i temeljni način rada u povijesnoj znanosti. Svejedno, rasprave u Hrvatskoj o “povijesnom revizionizmu” u historiografiji i u javnom prostoru ne jenjavaju – naprotiv. Možda neće biti na odmet podsjetiti na činjenicu da su, naravno, i svi koji se bave povijesnim temama svjedoci i sudionici vremena u kojemu žive, i da se čini da način, kako se u historiografiji i u javnom prostoru u Hrvatskoj danas raspravlja o nekim od ključnih pitanja 20. stoljeća, više svjedoči o ovom našem vremenu, u kojemu se te i takve rasprave vode, nego o povijesnim zbivanjima o kojima je riječ. U čemu je problem s “povijesnim revizionizmom” u današnjoj Hrvatskoj?

Kako je ponovno „razmatranje ili postavljanje novih pitanja reinterpretacije“ shvaćeno od nekih pripadnika „revizionističke struje“ kad je riječ o ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj? Politologinja Mirjana Kasapović sažela je revizionistički narativ o NDH u tri točke prema kojima je NDH bila „normalna država“, štoviše izraz tisućugodišnje želje hrvatskog naroda za svojom državom, koja nije koristila državni teror kako bi uništila vjerske i etničke zajednice koje su u ustaškoj ideologiji i politici bile određene kao prirodni ili organski neprijatelji te tvorevine, nego je primjenjivala ograničena legitimna sredstva borbe da bi se zaštitila od političkih pobunjenika; u NDH nisu izvršeni masovni zločini, a kamoli genocid, ni nad Srbima, ni nad Židovima, ni nad Romima; štoviše, glavne žrtve bili su Hrvati;

logor Jasenovac bio je samo radni i sabirni logor, a ne koncentracijski logor smrti, u koji je NDH privodila političke protivnike kako bi se zaštitila od njihova razornog djelovanja, a ne kako bi ih ubijala; pravi smrtonosni logor u Jasenovcu osnovala je tek jugoslavenska komunistička vlast poslije svršetka Drugoga svjetskog rata. U svjetlu do sada utvrđenih povijesnih činjenica o NDH takav se revizionistički narativ prepoznaje kao ideološki motivirana konstrukcija sa ciljem potpune ili djelomične rehabilitacije. Rezultati najnovijih istraživanja o odnosu hrvatskih građana prema simboličkom i povijesnom nasljeđu ustaškog režima i socijalističkog razdoblja, gdje se u odgovorima mogu prepoznati teze koje slijede gore opisani narativ, koji nastaje na temelju takvog povijesnog revizionizma, zbilja se mogu opisati kao poražavajući. Sve više se dovodi u pitanje povijesna osuda NDH i ustaškog režima kao izraz civilizacijskog sunovrata i najtamnije točke hrvatske povijesti. Mora li nas onda čuditi kad rezultati ankete „Politička pismenost učenika i učenica završnih razreda srednjih škola“, ili druga istraživanja o stavovima današnjih mladih generacija, ukazuju na sve slabije poznavanje nedvojbeno utvrđenih povijesnih činjenica o naravi i praksi ustaškog režima? Činjenica je da u našim „revizijama povijesti“ najmanje nalazimo kritičkog propitivanja i revidiranja istraživačkih i spoznajnih paradigmi, a mnogo više ovog ideološki motiviranog revizionizma. Očigledno je da se pojava o kojoj razgovaramo nipošto više ne odnosi samo na neke opskurne portale i marginalne ideologizirane skupine, nego se čini da je u bar u jednom dijelu javnog prostora u Hrvatskoj sve više prihvaćena kao neka vrsta novog „mainstreama“, mada se, kad je riječ o „reviziji povijesti“ NDH, uglavnom radi o dokazano kontrafaktičnom inzistiranju na ideološki motiviranom prevrednovanju. Općenito se čini zabrinjavajućim da pod utjecajem takvih nazovi povijesnih rasprava u Hrvatskoj postaje problem stvoriti konsenzus oko toga da je svako relativiziranje ili negiranje zločina neprihvatljivo, a u ime tobože novih povijesnih spoznaja često svjedočimo upravo relativiziranju ili negiranju zločinačkog karaktera NDH. Zbog nastale društvene klime i zbog tendencija umanjivanja,

negiranja, relativiziranja ili odbacivanja onih aspekata prošlosti koji se ne uklapaju u nacionalističko-mitološku sliku vlastitog naroda kojeg se nastoji prikazati uvijek samo kao žrtvu u povijesti, te osobito zbog raznih manipulacija i kontroverzi koje se neutemeljeno zadržavaju u javnom pa čak i u akademskom prostoru, ključno je da se na znanstveno utemeljen, argumentiran i povijesno odgovoran način govori i o kontroverznim povijesnim temama. Na mnoga povijesna pitanja, razumije se, nema jednoznačnih odgovora, ali kakve to veze ima s jednoznačnim lažima koje se sve više množe u javnom prostoru i koje se pokušavaju legitimirati pozivanjem na nužnu reviziju dosadašnjih utvrđenih povijesnih činjenica, a koje se izgovaraju s ciljem rehabilitiranja u teoriji i praksi zločinačke ustaške države, i koje se mogu prepoznati u sve otvorenijim pokušajima prevrednovanja NDH? Jedno je poticanje dijaloga o otvorenim pitanjima i kontroverznim temama, drugo je otvoreno ili prikriveno zalaganje za rehabilitaciju NDH. Što znače ritualne prigodne osude strahota Pavelićeva režima i poruke državnog vrha o zločinačkom karakteru NDH, ako se istovremeno malo ili ništa ne poduzima protiv pokušaja da se NDH i ustaška ideologija prikažu kao nešto što je, eto, samo iz nekakvih ideoloških razloga u prošlosti bilo stigmatizirano, a u stvari i nije bilo tako strašno? Revizionizam takvog tipa nešto je sasvim drugo od nužnih povijesnih rasprava i kontroverzi. U mojim očima nedvojbeno stoji kvalifikacija da se historijskim revizionizmom kakav se zagovara u pogledu tobože nužne revizije postojećih spoznaja o genocidu u NDH promiče umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina kako bi se došlo do reinterpretacije povijesti NDH u službi njene potpune ili djelomične rehabilitacije. Takav revizionizam ne teži, znači, samo nekoj novoj interpretaciji kojom se želi osporiti neko postojeće tumačenje, već se radi o svjesnom pokušaju da se u ime neke tobože dugo potisnute istine krivotvori ili protivno postojećim spoznajama protumači najtamnije poglavlje hrvatske povijesti u 20. stoljeću. Historiografija se ne smije staviti u službu poricanja odgovornosti za zločine i opravdanja bilo kakvog ideološki motiviranog nasilja.

Summary

There are some historical questions that have more than one answer. However, this is not an excuse for lies, which are more and more often present in so-called historical discussions everywhere around us, and which are presented with the goal of rehabilitation of what was, in theory and practice, a criminal Ustasha state. Historical revisionism, which means the supposedly necessary revision of the information about the genocide in the NDH (the Independent State of Croatia), promotes the diminishing, banalization and negation of crimes, in order to establish a new interpretation of the history of NDH, so that its partial or total rehabilitation could happen. This is a conscious attempt at trying to bring forth a supposedly long suppressed truth, and in its name falsify the information or make deductions, which are in opposition to the existing information, about the darkest chapter in the 20th century history in this area.

There is no doubt that historians always need to question and analyse the interpretations that rest on some past historiography, but it becomes very problematic when historical revisionism becomes an instrument of politics, or when historical facts become relativized. Historiography should not aim to deny responsibility for crimes, nor to justify any ideology-fueled violence.

Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini

Ja jasno razlikujem reviziju povijesti od historijskog revizionizma kao političke upotrebe historije. Historijska slika se mora revidirati, propitivati, ali kada se umjesto tog nužnog propitivanja i preispitivanja pređe u jasnu preradu prošlosti zbog nacionalnih ili političkih potreba – ulazimo u polje revizionizma. Postoje različiti obrasci revizionizma i o tome je profesor Todor Kuljić pisao na primjeru revizionizma historije Trećeg Rajha i zločina tada počinjenih: potpuno negiranje nacističkih zločina (logori su laž); relativizacija tih zločina (jesu počinjeni zločini, ali su činili i nešto dobro), i neporicanje zločina, ali ih uspoređuju sa drugim, npr. komunističkim zločinima.

Ali, to je čak prisutno i na poljima koja nam često izmiču iz vidokruga. Npr. profesor Kuljić piše o tom jezičkom revizionizmu (on to pokazuje na primjer kroz primjer pojma „eksploatacija“, koja se više ne upotrebljava, nego se upotrebljava pojam „ugrožavanje ljudskih prava“, ne govori se više o kapitalizmu nego o poduzetničkom društvu itd, a sve su to revizionizmi).

Historijski revizionizam se manifestira ne samo u historiografskim knjigama, nego i kroz spomenike, nazive ulica i tako dalje. Ali, ono što je najtragičnije kod revizionizma je izmišljanje „činjenica“ da bi se opravdala nova politička stanja.

U Bosni i Hercegovini, ne toliko kao u Srbiji i Hrvatskoj, historijski revizionizam se posebno manifestirao pod kraj jugoslavenskog razdoblja, a najpogodnija polja na kojima se testirao uspjeh historijskog revizionizma su bili stvaranje Jugoslavije, Drugi svjetski rat i socijalističko razdoblje. Nije to bilo naučno preispitivanje ocjena na temelju novih povijesnih činjenica, nego kreiranje nove povijesne

stvarnosti kako bi se opravdali novi politički odnosi i kreirali novi identiteti. Jugoslavija je sa svojim multietničkim iskustvom, nakon što se raspala tokom 1990-ih, čak i kao nepostojeća država, još uvijek predstavljala opasnost po legitimitet savremenih nacionalnih elita. Jedni su stvaranje Jugoslavije smatrali „istorijskom greškom“, drugi nasilnim činom, a treći činjenicom nakon koje je uslijedio masovni teror u više navrata.

Cilj je uvijek bio isti: delegitimirati proces stvaranja zajedničke jugoslavenske države. Trebalo je dokazati da je stvaranje Jugoslavije bila historijska greška, pri čemu se kontekst krvavog raspada Jugoslavije 1990-ih prosto prebacivao u vrijeme stvaranja Jugoslavije početkom 20. stoljeća.

Ipak, Drugi svjetski rat je bio najvažnije polje za građenje nove povijesne slike. Tu je bio primjetan proces stvaranja „nacionalnog“ i odricanje od narodnooslobodilačkog antifašizma, koji se identifikovao sa komunizmom, te uključivanje u javni prostor „novih“ heroja. Kao primjer može poslužiti slučaj imenovanja škole u Sarajevu po Mustafi Busuladžiću, čovjeku koji je u Drugom svjetskom ratu držao govore i objavljivao tekstove koje mnogi interpretiraju kao antisemitske i šovinističke. Za takvu odluku Skupština Kantona Sarajevo je dobila podršku Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, najvažnije bosanskohercegovačke naučne institucije iz oblasti historijskih istraživanja. Iako je već od ranije po Mustafi Busuladžiću nazvana jedna sarajevska ulica, ovo imenovanje škole ima težinu upravo zbog toga što je u tu svrhu iskorištena jedna naučna historiografska institucija, budući da je Skupština kao argument koristila stav Instituta da se ne radi ni o kakvom antisemiti nego o jednom od najvećih bošnjačkih intelektualaca, koji je 1945. ubijen samo zato što je bio „antikomunist“. Sličan pokušaj upotrebe historije i historiografskih institucija je bio prilikom kampanje za utemeljenje datuma osnivanja Sarajeva, ali taj pokušaj, barem za sada, nije uspješno završio. Stav šire naučne javnosti je nadvladao, što je ohrabrujuće. Razočarenje je da u Republici Srpskoj nema dovoljno kritične mase među historičarima koji bi se

usprotivili imenovanju Studentskog doma na Palama po Radovanu Karadžiću, osuđenom za zločin genocida, pa je visoki predstavnik naredio uklanjanje table sa tog studentskog doma, što su vlasti u RS i učinile zbog prijetnji sankcijama. Ovo imenovanje ulica i studentskih domova je pokušaj da se u javnom prostoru revidira nedavna prošlost, ali i razdoblje Drugog svjetskog rata. To je pokušaj da se antiheroji nametnu kao heroji koji će biti uzor novim generacijama.

Ipak, veći revizionistički zahvat na Drugi svjetski rat učinjen je prije tridesetak godina, kada je Skupština Republike Srpske 1993. donijela Odluku o proglašavanju nevažećim svih odluka donesenih na zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu 1943. godine, čime se izravno interveniralo u povijest. Uz to je četnicima dodijeljen status antifašističkog pokreta, jednako kao što su pripadnici 13. SS divizije proglašeni borcima za prava muslimana, a ratni zločini te divizije su proglašeni komunističkom izmišljotinom. Kada je 2012. organiziran naučni skup o Bošnjacima i Drugom svjetskom ratu, osnovni cilj je bio i naglasiti stradanja Bošnjaka i afirmirati muslimanske vojne formacije kao njihove zaštitnike, uz jasnu poruku da „Bošnjaci nikad više ne smiju biti neorganizirani i nespremni“. Isticanje posebnih muslimanskih vojnih formacija je na tragu marginalizacije partizanskog pokreta, koji se kao jedina vojnička formacija pokazao ključnim zaštitnikom muslimana u ratu (iako je, posebno na početku rata, puno muslimana stradalo i od „partizanske puške“). Istodobno su muslimanske rezolucije 1941. proglašene antifašističkim, premda su upućivane vlastima Nezavisne Države Hrvatske. O partizanskom pokretu se piše kao o divljoj osvetničkoj seljačkoj masi koja uništava sve što miriše na građansko društvo, a vjerske zajednice su, navodno, čitavo vrijeme bile pod udarom represivnog aparata komunističke države. Cilj svih ovih zahvata je bio pretvoriti partizanski pokret, kao vojničkog pobjednika u Drugom svjetskom ratu, u zločinačku vojsku, a ratne gubitnike prevesti u nacionalne zaštitnike, sve s ciljem konstruiranja historijskog legitimiteta novim etničkim vladajućim elitama. U tom se smislu posebno insistiralo na partizanskim zloči-

nima neposredno poslije Drugog svjetskog rata (o čemu upravo ovih dana svjedočimo u nekim sarajevskim medijima), bez pokušaja da se ponašanje novih vlasti kontekstualizira i time doprinese boljem razumijevanju događanja na početku komunističke vladavine. Trebat će još puno stranica ispisati kako bi se prevazišao ovaj „binarni sistem“ gledanja na Drugi svjetski rat i istražile sve slojevitosti rata.

U revizionističkim pristupima u historiografiji u Bosni i Hercegovini posebno važna meta je bilo socijalističko razdoblje. I dok su jedni nekritički promovirali dostignuća tog razdoblja, drugi su imali posve suprotan pristup. Novi korijeni identiteta su se tražili u narativima puno starijim od socijalističkog, prvo tokom 1990-ih u bosanskohercegovačkom srednjovjekovlju, a potom i u osmanskom dobu, u čemu historiografija igra najvažniju ulogu. Samo što se zaboravlja da savremena historiografija više ne može imati istu ulogu kakvu je imala u 19. stoljeću.

Summary

I see a clear distinction between the revision of history and historical revisionism which implies a political use of history. History has to be revised and questioned, but when the necessary revision and reflection is substituted by a clear reinterpretation of history as a tool for achieving national or political goals, that is when it becomes revisionism. Historical revisionism is not only revealed in historiography books, but also through monuments, street names and so on. Still, the most defeating characteristic of revisionism is making up “facts” in order to justify new political situations.

Bosanskohercegovačka historiografija i revizionističko serviranje „Zaključnog izvještaja Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu u periodu 1991-1995. godine“

Tektonička politička pomicanja kojima je razbijena Jugoslavija početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća izazvala su i urušavanje bosanskohercegovačkih naučnih institucija, od čega nisu bile pošteđene ni institucije koje se bave historijskom naukom. Razgovori bosanskohercegovačkih historičara o stanju u historiografiji govore da je historiografija u Bosni i Hercegovini otvorila, aktualizirala brojna naučna pitanja, dala značajne rezultate, ali da u njoj još uvijek nema institucionalne, metodološki i tematski isprofilirane cjeline ili nečega što bi mogla biti historioografska škola, odnosno pravac.

Iako je literatura koja razmatra raspad Jugoslavije, pitanja vezana za rat ili ratove koji su uslijedili, pa tako i rat koji se vodio u Bosni i Hercegovini, sve obimnija, istraživanja koja imaju multiperspektivni i multidisciplinarni pristup u sagledavanju problema rata u Bosni i Hercegovini su malobrojna. Nastojanja za pozitivističkim utvrđivanjem dešavanja, odabir i interpretacija činjenica, dovelo je do toga da se u historiografijama zapravo ratuje – za rat, što ide na ruku nacionalističkim ideologijama državnica nastalih raspadom Jugoslavije.

Ideologije i politike koje na bilo koji način opravdavaju nasilje i zločine počinjene u ime roda, vjere, naroda ne dozvoljavaju da se podvuče crta koja će razdvojiti razdoblje nasilja, zločina i pljačke od temelja na kojima može počivati normalno društveno uređenje i poredak.

U bosanskohercegovačkoj historiografiji su teme koje se odnose na početak 90-ih godina otvorene neposredno nakon samog završet-

ka rata (1995), a analize vezane za problem ustavno-pravnog uređenja Bosne i Hercegovine među prvima je postavio Kasim I. Begić, historičar prava. U studiji, koja je važna ne samo zbog toga što je autor u njoj odlično analizirao metamorfoze pokušaja rješavanja pitanja koja su vezana za okončavanje rata i iznalaženje ustavno-pravnog i teritorijalnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu, već zbog toga što će vremenski okvir koji je Begić ponudio u svome djelu biti prihvaćen u bosansko-hercegovačkoj historiografiji koja se bavi historijom 90-ih godina.

Problem koji se na ovome mjestu javlja proizlazi iz činjenice da su društveno-politički lomovi nastali nakon raspada Jugoslavije prekinuli razvoj bosanskohercegovačke historiografije, u tom smislu da su historičari otvarali teme koje se odnose na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata tek početkom 2000-ih. U gotovo isto vrijeme su historičari koji su se bavili problemima 90-ih godina, iz svojih istraživanja izostavljali dublju analizu procesa koji se odvijaju tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, čime su donijeli nepotpune odgovore na pitanja koja su vezana za raspad Jugoslavije, te na taj način ostavili prostora revizionizmu i revizionističkim nastojanjima.

U ovom kratkom osvrtu će biti izneseni oni najuži dometi historiografskih istraživanja prema pitanjima koja se odnose na Sarajevo tokom 90-ih godina, na početak, tok i okončanje opsade, stradanja civila i ratne zločine počinjene u samom Sarajevu tokom opsade, koji su u „Izvještaju o stradanju Srba u Sarajevu“ ignorirani ili krivo interpretirani.

Bosanskohercegovačka historiografija nema posebnih istraživanja na temu stradanja srpskog stanovništva u Sarajevu. Temu je u knjizi koja se odnosi na masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995. otvorila Merisa Karović Babić, posvetivši posebno poglavlje u knjizi zločinima „iz opsade“ počinjenim nad civilima u opsadi. Na ovu temu je odličan rad objavio Nicholas Moll koji je pisao o načinima na koje se Sarajevo suočava sa pitanjima vezanim za stradanja sarajevskih Srba, civila u ratu, zločinima koje su počinili pojedini komandanti Armije BiH i zločinu na Kazanima.

O temama iz 90-ih godina bosanskohercegovačke prošlosti obrađeno je u zadnje vrijeme nekoliko doktorata na Univerzitetu u Sarajevu, koje se odnose na ratna dešavanja u Srednjoj Bosni, na zaštićene zone UN, na odnose međunarodne zajednice prema pitanju ustavno-pravnog i teritorijalnog uređenja Bosne i Hercegovine, a jedan je doktorat pisan na temu koja se odnosi na Mostar tokom rata.

Tekst pod naslovom „Zaključni izvještaj Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu u periodu 1991-1995. godine” sačinila je komisija u sastavu Rafael Izraeli (historičar), Viktor Bezručenko (vojnik), Darko Tanasković (filolog), Lorens Frenč (psiholog), Đuzepe Zaharija (novinar), Patrik Bario (doktor medicine), a imenovala ju je Vlada Republike Srpske tokom marta 2019. godine. Izvještaj je objavljen u Banja Luci tokom 2020. godine.

Već kod letimičnog čitanja postaje jasno da „Zaključni izvještaj“ obiluje faktografskim nepreciznostima, manipuliranjem činjenicama, tendencioznim i nedovoljno argumentiranim stavovima i izvedenim zaključcima koji se nastoje plasirati kao naučni. Paralelu „Zaključnog izvještaja“ sa revizionističkim talasom u publicistici iz 80-ih godina je moguće povući budući da se kroz „Izvještaj“ nastavljaju na potpuno identičan način postavljati teme o ugroženosti Srba i njihovom neravnopravnom položaju u Jugoslaviji (odnosno u Bosni i Hercegovini, Sarajevu) i stvara se narativ žrtve. Budući da većina članova komisije nema nikakve veze sa historijskom naukom, na ovom mjestu valja postaviti pitanje o kakvom je revizionizmu i manipulaciji u tekstu „Zaključnog izvještaja“ riječ, a odgovore treba tražiti kroz teorije o konstrukciji povijesne zbilje.

Summary

In 2020, the *Independent International Commission of Inquiry on the Suffering of the Serbs in Sarajevo between 1991 and 1995* published the “Concluding Report” in the city of Banja Luka. A commission, whose members were named by the Government of the Republic of Srpska in March 2019, developed the report. Even after just skimming

through the pages of the report, it is clear that the “Concluding Report” is riddled with factual imprecisions and fact manipulation, attitudes that are bias and not supported well enough, and an attempt to present the conclusions as scientific. We can draw parallels between the “Concluding Report” and the revisionism typical of publications in the 1980s – the report follows this tradition with its depiction of issues such as the endangerment of Serbs and their unequal position in Yugoslavia (or, better yet, in Bosnia and Hertzegovina, Sarajevo), creating a victim narrative.

Thomas Schad

Humboldt-Universität zu Berlin

Lehrstuhl für Südosteuropäische Geschichte

O revizionizmu i metodološkom nacionalizmu

Prije svega zahvaljujem na prilici da budem tu, među vama, među sjajnim kolegicama i kolegama, da govorim o nekim aspektima takozvanog „obrađivanja povijesti” iz njemačkog ugla, odnosno iz jedne njemačko-centrirane perspektive na širi razvoj u Europi. Prije svega, moram naglasiti da mi je bilo malo izazovno da govorim o Njemačkoj u tom kontekstu, mada istovremeno osjećam i odgovornost da se time više bavim. Razlog zbog čega kažem da mi je bio izazov je jednostavan: što se akademskog istraživanja tiče, tek prilično nedavno sam počeo da se malo više suočavam sa fenomenom revizionizma povijesti u okviru populističkih pokreta u Njemačkoj i na takozvanom zapadu, ako je ta kategorija uopće upotrebljiva u raspravi.

Prije toga sam se pretežno bavio pitanjima jugoistočne Evrope i Turske, tako da bih možda čak i lakše mogao doprinijeti u tom kontekstu: za moju disertaciju sam istraživao diskurs o srodstvu ili bratstvu između Turaka i Bošnjaka, a vjerujem da ne moram nikome ovdje detaljno objašnjavati zbog čega su povijesne teme ključne u tom diskursu: osmanlijska prošlost, često prisilna migracija balkanskih muslimana (muhadžira) prema centralnim dijelovima Osmanlijskog Carstva odnosno u modernu Republiku Tursku.

S pravom bi se neki ljudi mogli pitati zbog čega se čovjek iz Njemačke bavi baš tom tematikom – a ne, recimo, „više njemačkim temama”? Da se iza te perspektive ne krije možda jedna stara, evropska tradicija, koja je ujedno pogled, naime pogled na Drugog ili Drugačijeg, a kojeg je Edward Said davno identificirao kao orijentalizam? Ne bi bilo, naravno, neopravdano to pitanje, jer je poznato da su ranija etnologija i antropologija, kao i razna druga, regionalna istraživanja i

akademska proučavanja karakterizirani i strukturirani iz tog gledišta. Međutim, svijet danas i nekada, recimo u prvoj polovini 20. stoljeća ili ranije, na što je Said gledao, nisu isti.

Ja ću ovdje argumentirati da danas upravo ne treba ograničiti pogled na svijet time što se primjenjuje metodološki nacionalizam. Svjestan sam da ovdje ne moram naglasiti ovu potrebu za širom perspektivom, budući da se ne bismo nalazili na ovom skupu zajedno da se nismo slagali oko potrebe razmjene drugih i drugačijih perspektiva. No mislim da je važno skrenuti pažnju na metamorfozu svijeta i nacionalnih ladica, što ću u izlaganju konkretizirati. Radi se o tome da se sva naša društva kozmopolitiziraju, kao što je Ulrich Beck konstatirao, i što je nužno da ta kozmopolitizacija i metamorfoza svijeta postanu normativne (*normativna kozmopolitizacija*). U tom smislu, elaborirat ću malo o tome koje posljedice kozmopolitizacija svijeta ima za kulturu sjećanja i za mogućnosti za revizionizam.

Šta znači metodološki nacionalizam, a pogotovo: šta znači u kontekstu „obrađivanja prošlosti”? Također: gdje su granice korisnosti ove paradigme (metodološkog nacionalizma), a gdje je nacionalni okvir možda i dalje nužan i adekvatan.

Summary

In this work, I will argue that limiting the observation of the world by applying methodological nationalism is precisely what should not be done. What is methodological nationalism, and even more so – what does it mean in the context of “dealing with history”? At the same time, what are the limits to which we can take this paradigm (methodological nationalism) as useful, and in which cases is the national frame still necessary and adequate? This presentation will discuss this issue using the example of the discourse of the kinship or brotherhood between the Turks and Bosnians. I believe no detailed explanation will be necessary to explain why historical topics are crucial in this discourse.

Revizije/revizionizmi. Primeri iz srpske istoriografije

Revizija istorije podrazumeva poželjno naučno napredovanje istorijske nauke, otkrivanje novih izvora, novo čitanje onih koji su već bili poznati. Da bih to ilustrovala sa primerima iz srpske istoriografije, izabrala sam naučnu reviziju koju je izvršila dr Latinka Perović, koju smatram kopernikanskim preokretom u tumačenju novije srpske istorije. Radi se o njenim istraživanjima srpskih socijalista 19. veka, jer je Perović posle više od 2000 napisanih radova o rodonačelniku srpskog socijalizma Svetozaru Markoviću, dala potpuno novo tumačenje te ličnosti i njegovog pokreta. Dotadašnja istoriografija videla je rane srpske socijaliste kao uspešan transfer zapadnoevropskog socijalizma, što je direktno uticalo i na tumačenje ključne političke partije u istoriji moderne Srbije – Narodne radikalne stranke i njenog vođe Nikole Pašića. Jer, budući da su proistekli iz Markovićevog pokreta, i radikali su bili tumačeni kao moderna, evropska i demokratska stranka. Istraživanja Latinke Perović pokazala su da su oba pokreta bila u tesnoj ideološkoj vezi sa ruskim narodnjacima i da su u Srbiji uveli partijsku, narodnu državu u kojoj su preneti evropski zakoni i institucije imali samo dekorativan karakter. Ovo potpuno novo tumačenje dva ključna pokreta u srpskoj novijoj istoriji u potpunosti je promenilo tumačenje uređenja srpske države i dalo novo tumačenje kontinuiteta određenih osobina političke kulture.

Kao primer revizionizma predložila bih promene koje su se u poslednjih trideset godina dogodile u odnosu prema žrtvama u Drugom svetskom ratu. Ako su se u vreme socijalističke Jugoslavije kao osnovne žrtve proglašavali partizani-borci dok su glavni krvnici bili okupatori, krajem osamdesetih godina na mesto najveće žrtve su doš-

le srpske žrtve u NDH, dok su na mesto krvnika došle ustaše. Posle političkih promena 2000. godine težište se promenilo, pa su pored srpskih žrtava u NDH, na najistaknutije mesto došle žrtve komunista iz 1944-1945. godine. Te zamene na mestu žrtava i krvnika tipičan su primer istorijskog revizionizma, prilagođavanja prošlosti današnjim političkim potrebama, selektivnog pamćenja i zaboravljanja, isticanja jednih i potiskivanje drugih istorijskih činjenica.

Summary

The revision of history implies the ambition to scientifically advance history as a field, discover new sources, and new interpretation of the sources that are already known. I have chosen the scientific revision by Dr Latinka Petrović in order to prove this on an example from Serbian historiography. Dr Petrović has, in my opinion, turned a completely new page with her interpretation of the more recent Serbian history. As an example of revisionism, I will address the changes that have occurred in the relationship towards WWII victims in the last thirty years.

Tomasz Stryjek

Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa

Revizionizam u historiografiji u Hrvatskoj i Srbiji. O upotrebljivosti termina danas

Tijekom istraživanja suvremene hrvatske i srpske historiografije i politike sjećanja u odnosu na Drugi svjetski rat i rano razdoblje komunističke vladavine u oči mi je upala upotreba pojma „revizionizam”. Taj je pojam u značenju prevrednovanja uloge nacionalista i kolaboracionista iz razdoblja 1941-1945. ušao u upotrebu u javnoj raspravi u Hrvatskoj i Srbiji tijekom 1990-ih, kada su spomenute pojave bile često prisutne. Kasnije je dobio i šire značenje te je napokon trajno podijelio povjesničare u obje zemlje, na one koji zagovaraju humanističke i univerzalne vrijednosti i one koji priznaju autoteličnu vrijednost vlastitih nacija i tradicija te im pridaju veći značaj nego drugima. Obično ovi prvi zagovaraju antifašizam te naglašavaju zločine Nezavisne Države Hrvatske (ustaša) i Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnika), dok ovi drugi vide u partizanima samo komuniste, a njihovu vlast smatraju većim zlom nego zlo koje su počinili ustaše ili četnici.

Smatram da je trideset godina nakon raspada Jugoslavije uporabna vrijednost pojma „revizionizam“ mala. Strane u sukobu još uvijek doživljavaju stvarnost kao dihotomnu, to jest na način kako se ona javljala u teškim 1990-ima. Koristeći se tim pojmom može se objasniti osjetljivost anti-revizionista na nacionalizme, ratove i zločine koji su pratili raspad Jugoslavije. Njegov opstanak može se objasniti i valom želja za obračunom s komunizmom, koji je svoj vrhunac dosegnuo u razdoblju 2015-2016. (izjave ministra Z. Hasanbegovića, prekid zajedničkih komemoracija u Jasenovcu, poništenje osude D. Mihailovića, pokušaj rehabilitacije M. Nedića). Ipak, i historiografija i politika u obje zemlje danas su mnogo diferenciranije unutar sebe

da bi ih bilo moguće ukalupiti u dihotomnu shemu. Upotreba pojma „revizionizam“ ne objašnjava zbog čega se Jugoslavija raspala. Ne smatram da je dovoljno objašnjenje teza da su 1980-ih povjesničari i političari napustili jugoslavenski historijski narativ i počeli prikazivati prošlost iz nacionalne perspektive. Raspala se jer je ostala komunistička i nije znala odgovoriti na izazove novoga doba.

Među povjesničarima u Hrvatskoj i Srbiji i dalje ima nacionalista koji jugoslavenstvo u svakom obliku smatraju zločinom, a svoju naciju razumiju kao etničku zajednicu. Njih valja i dalje kritizirati, no ne nužno na način da se time sugerira da podržavaju fašizam i da su odgovorni za ratove iz 1990-ih. Nacionalne države nastale raspadom Jugoslavije su danas činjenica. Kako bi se ojačao historijski narativ koji predstavlja branu za širenje „revizionističkih“ priča, upravo u nacionalnoj povijesti valja pronaći ono što ima značaj za građanske vrijednosti, podupire modernizacijske procese, europske vrijednosti i otvara za druge kulture. Obje spomenute nacije imaju u svojoj prošlosti, i to ne samo onoj iz jugoslavenskog razdoblja, mnoge događaje i pojave koji mogu takve vrijednosti simbolizirati. Ipak, da bi se stvorila klima za takvo djelovanje valja se manje koncentrirati na kritiziranje tradicija, autokracije i oružanih borbi iz povijesti vlastite zemlje, a više na promoviranju onoga što je značilo miroljubiva postignuća, međukulturnu razmjenu i civilizacijski napredak. Čini se da u tom smislu veći izazovi čekaju srpske historičare. Oštar sukob u Srbiji vodi se ne samo oko događaja iz razdoblja 1941-2000, već i oko ranijih epoha. Protudemokratski kurs trenutnih vlasti doprinosi tome da se u vlastitoj povijesti traži korijene negativnih pojava.

Summary

The term revisionism, meaning re-evaluation of the role of nationalists and collaborationists in the period between 1941 and 1945, has become a topic of public discussion in Croatia and Serbia in the 1990s, once these re-evaluations became common. Later on, the term got a wider meaning and permanently divided historians in both of

these countries – those who support the humanistic and universal values, and those who acknowledge the autotelic value of their own nations and traditions, giving them a larger significance over other nations. Usually, the first group advocate anti-fascism and emphasise the crimes of NDH (the Independent State of Croatia) and Chetniks, while the second group equates partisans with communists, and they consider their rule a greater evil than anything done by the Ustasas and Chetniks. I think the term “revisionism” bears little value today. In order to make stronger the historical narrative that stands as a dam blocking the spread of “revisionist” stories, we need to find something in our national history that is important for civic values, supports the processes of modernization and European values, and opens up to other cultures.

Biografije sudionika

Milivoj Bešlin, povjesničar; znanstveni suradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Predavao je na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore. Doktorirao je historiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu (2015). Napisao je dvotomnu monografiju *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*. Bio je angažiran na više naučnih projekata Ministarstva prosvete i nauke Srbije, Europske unije, SR Njemačke. Objavio je velik broj stručnih studija, članaka, rasprava i prikaza u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima. Uredio je pet zbornika radova. Sudjelovao je na više desetaka domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova.

Stevo Đurašković, politolog; docent na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, gdje predaje kolegije „Politike povijesti” i „Hrvatska politička povijest”. Doktorirao je politologiju na Fakultetu društvenih znanosti Sveučilišta u Ljubljani, a prije toga magistrirao povijest Srednje Europe na Odsjeku za povijest Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti. Njegovi istraživački interesi uključuju politike povijesti, intelektualnu povijest i procese izgradnje nacionalnog identiteta u Srednjoistočnoj i Jugoistočnoj Europi. Objavio je knjigu *Politika povijesti u Hrvatskoj i Slovačkoj 1990-ih* (2016).

Ruža Fotiadis, povjesničarka; znanstvena suradnica i predavačica na Katedri za povijest jugoistočne Europe Sveučilišta Humboldt u Berlinu. Bavi se modernom i suvremenom poviješću Jugoistočne Europe s fokusom na Grčku i Jugoslaviju te povijest prehrane. Njena posljednja knjiga pod naslovom *Freundschaftsbande. Griechisch-serbische Geschichts- und Gegenwartsdeutungen vor dem Hintergrund der Jugoslawienkriege 1991-1999* (Göttingen: Wallstein 2021) posvećena je „grčko-srpskom prijateljstvu” tokom jugoslavenskih ratova 1990-ih godina. Suurednica je i zbornika o prehrani u socijalističkoj Jugoslaviji *Brotherhood and Unity at the Kitchen table. Food in Socialist Yugoslavia* (Zagreb: Srednja Europa 2019).

Aleksandar Jakir, povjesničar; redovni profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Na sveučilištu Erlangen-Nürnberg diplomirao je 1993. godine noviju povijest, slavistiku i istočnoeuropsku povijest, a 1997. godine doktorirao obranom disertacije na temu *Dalmacija između dvaju svjetskih ratova*. Radio je kao znanstveni suradnik na katedri za Istočnoeuropsku povijest Sveučilišta u Jeni, predavao je na Sveučilištu u Baselu u Švicarskoj te na Sveučilištu u Marburgu na katedri za istočnoeuropsku povijest.

Branimir Janković, povjesničar; docent na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Njegovi nastavni i znanstveni interesi obuhvaćaju teoriju i metodologiju povijesne znanosti, povijest historiografije i suvremenu historiografiju, intelektualnu povijest, javnu povijest, komparativnu povijest revolucija, historiografiju i nacionalizam. Autor je, između ostalog, knjige *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma* (2016) i suurednik zbornika *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive* (s H. Granditsem i V. Ivanovićem, 2019). Urednik je portala historiografija.hr, za koji povremeno piše kolumnu „Javna povijest”.

Husnija Kamberović, povjesničar; redovni profesor historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Bavi se historijom društvenih promjena u Bosni i Hercegovini tokom 19. i 20. stoljeća. Pisao je o zemljišnim posjedima bosanskohercegovačkih begova, o društvenim promjenama u Bosni i Hercegovini u doba socijalizma, o nacionalnim identitetima i historijskim mitovima, a autor je i nekoliko političkih biografija istaknutih ličnosti iz bosanskohercegovačke historije.

Edin Omerčić, povjesničar; istraživač-suradnik na Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu. Rođen je u Puli 1981. godine, osnovnu i srednju školu je završio u Rovinju, a studij historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je i magistrirao na temu *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991-1996. godine*. Član je Udruženja za modernu historiju (UMHIS) iz Sarajeva. Doktorske studije je upisao

na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i trenutno radi na izradi doktorske disertacije na temu vezanu za djelatnost Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini tokom 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća.

Thomas Schad, povjesničar. Doktorirao je 2020. godine kao povjesničar jugoistočne Europe na Sveučilištu Humboldt u Berlinu kao član međunarodnog doktorskog kolegija *Berlin Graduate School Muslim Cultures and Societies (BGSIMCS)*. Pored moderne i suvremene povijesti Jugoistočne Europe i Turske, bavi se suvremenim pitanjima kozmopolitizacije, primjerice neopopulističkim formacijama širom Europe i svijeta ili pitanjima suživota različitosti u svom berlinskom kvartu. Suurednik je zbornika *Bosnien in Berlin* (Peter Lang). Autor je bloga *Metamorφ*, gdje redovno publicira znanstvene i esejističke članke (<https://thomasschad.wordpress.com/>).

Dubravka Stojanović, povjesničarka; redovna profesorica na Katedri za opštu savremenu istoriju na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Predaje predmete „Istorija globalizacije (1914-2014)”, „Društveni fenomeni savremenog sveta”, „Društvena istorija SAD”, „Intelektualna istorija”. Bavi se poviješću ideja, procesima modernizacije, urbanom historijom, kulturom sjećanja i posebno analizama udžbenika povijesti. Objavila je devet knjiga iz tih oblasti. Za svoj rad na pomirenju među narodima koji su činili Jugoslaviju dobila je niz nagrada, uključujući francuski Orden za nacionalne zasluge.

Tomasz Stryjek, povjesničar i politolog; profesor na Institutu za političke studije Poljske akademije znanosti; predaje na Collegium Civitas u Varšavi. Bavi se historiografijama i politikama sjećanja u Srednjoj i Istočnoj Europi, a prvenstveno u Ukrajini i Poljskoj. Objavio je niz knjiga: *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego* (Toruń 2013), *Ukraina przed końcem historii* (Warszawa 2014), *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii* (Warszawa 2020). S J. Konieczna-Salamatin uredio je knjigu *The Politics of Memory in Poland and Ukraine: From Reconciliation to De-Conciliation*.

ISBN 978-953-49714-0-6

www.klofest.hr

www.historiografija.hr

klofest